

NCERT SOLUTIONS FOR CLASS 6TH SANSKRIT : CHAPTER 12

12

LearnCBSE.in

दशमः त्वम् असि

(दसवें तुम हो)

(संख्यावाचिपदानि)

पाठ का परिचय (Introduction of the Lesson)

इस पाठ संख्यावाची (पुल्लिङ्ग) पदों से परिचय कराया गया है। पाठ में कत्वा प्रत्ययान्त पदों का प्रयोग भी है। यथा- दृष्ट्वा - देखकर, श्रुत्वा - सुनकर आदि।
दस बालक स्नान के लिए नदी पर जाते हैं; स्नान के पश्चात् एक बालक गणना करता है कि तु स्वयं को गिनना भूल जाता है। अतः नौ बालक गिनता है। दूसरा बालक भी गणना में यही त्रुटि करता है। उन्हें लगता है कि उनमें से एक नदी में डूब गया है। वे बहुत दुःखी होते हैं। इसी बीच एक अधिक वहाँ आकर गणना में उनकी सहायता करता है। गिनने वाले को वह कहता है कि दसवें तुम हो। सभी प्रसन्न हो जाते हैं।

पाठ - शब्दार्थ एवं सरलार्थ

(क) एकदा दश बालकाः स्नानाय नदीम् अगच्छन्। ते नदीजले चिरं स्नानम् अकुर्वन्। ततः ते तीर्त्वा पारं गताः। तदा तेषां नायकः अपृच्छत्-अपि सर्वे बालकाः नदीम् उत्तीर्णाः?

शब्दार्थः (Word Meanings) : एकदा-एक बार (once), दश-दस (ten), अगच्छन्-गए (went), चिरम्-देर तक (for long time), अकुर्वन्-किया (did), तीर्त्वा-तैर कर (after swimming), अपृच्छत्-पूछा (asked), अपि* सर्वे उत्तीर्णाः-क्या सब पार कर गए हैं? (have they all crossed?), नदीम्-नदी को (the river)।

सरलार्थः

एक बार दस बालक स्नान के लिए नदी पर गए। उन्होंने देर तक नदी के जल में स्नान किया। फिर वे तैरकर नदी के पार गए। तब उनके नायक ने पूछा-‘क्या सभी बालक नदी पार कर गए हैं?’ अर्थात् क्या सभी नदी से बाहर आ गए हैं?

English Translation:

Once ten boys went to a river for bathing. They bathed in the river water for long. Then they crossed the river after swimming. Then their leader asked, 'Have all boys crossed the river?'

(ख) तदा कश्चित् बालकः अगणयत्- एकः, द्वौ, तयः, चत्वारः, पञ्च, षट्, सप्त, अष्टौ, नव इति। सः स्वयं न अगणयत् अतः सः अववत्- नव एव सन्ति।

* वाक्य के आरंभ में अपि का प्रयोग होने से वाक्य प्रश्नात्मक हो जाता है।
यथा- अपि सर्वम् कुशलम्-क्या सब कुशल मंगल है? Is everything OK?

LearnCBSE.in

दशम् न अस्ति। अपरः अपि बालकान् पुनः अगणयत्। बालकान् अगणयत्। तदा अपि नव एव आसन्। अतः ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः। ते दुःखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।

शब्दार्थः (Word Meanings) : कश्चित्—कोई (someone), द्वौ—दो (two), त्रय—तीन (three), चत्वार—चार (four), पञ्च—पाँच (five), षट्—छः (six), सप्त—सात (seven), अगणयत्—गिना (counted), अष्ट—आठ (eight), नव—नौ (nine), स्वयं—अपने आपको (himself), दशम्—दस (ten), अपरः—अन्य, दूसरा (other), अन्यान्य—दूसरों को (to others), आसन्—थे (were), पुनः—फिर से (again), नद्याम्—नदी में (in the river), मग्नः—डूब गया (drowned), तूष्णीम्—चुपचाप (quietly), अतिष्ठान्—बैठ गए (sat down, stayed)।

सरलार्थः :

तब किसी बालक ने गणना की—“एक, दो, तीन, चार, पाँच, छः, सात, आठ, नौ इस तरह।” उसने अपने आपको (स्वयं को) नहीं गिना। अतः वह बोला—“नौ ही हैं, दसवाँ नहीं है।” दूसरे बालक ने भी अन्य बालकों को गिना। फिर भी नौ ही थे। अतः उन्होंने निश्चय किया कि दसवाँ नदी में डूब गया है। वे दुखी हो, चुपचाप बैठ गए।

English Translation:

Then a boy counted one, two, three, four, five, six, seven, eight, nine. He did not count himself. Hence he said—“There are only nine. The tenth one is not there.” Another boy also counted them. Then also there were the same nine. Hence they decided that the tenth had drowned in the river. They were distressed and stayed quiet.

(ग) तदा कश्चित् पथिकः तत्र आगच्छत्। सः तान् बालकान् दुःखितान् दृष्ट्वा अपृच्छत्—बालकाः। युष्माकं दुःखस्य कारणं किम्? बालकानां नायकः अकथयत्—वयं दश बालकाः स्नातुम् आगताः। इदानीं नव एव स्मः। एकः नद्यां मग्नः।

शब्दार्थः (Word Meanings) : आगच्छत्—आया (came), पथिकः—पथिक/राहगीर (traveller), दृष्ट्वा—देखकर (having seen), युष्माकम्—तुम लोगों का (yours), अकथयत्—कहा (said), स्नातुम्—नहाने के लिए (to take bath), इदानीम्—अब (now), स्मः—हैं (हम) are (we)।

सरलार्थः :

तब कोई पथिक वहाँ आया। उसने उन बालकों को दुखी देखकर पूछा—“हे बच्चों! तुम लोगों के दुःख का कारण क्या है?” बालकों के नायक ने कहा—“हम दस लड़के स्नान के लिए आए थे। अब हम नौ ही हैं। एक नदी में डूब गया है।”

LearnCBSE.in

English Translation:

Then a traveller came there. Seeing them sad he asked, “Boys! what is the cause of your misery/unhappiness?” The leader of the boys said—“We ten boys, came to take a bath. Now we are only nine. One got drowned in the river.”

(घ) पथिकः तान् अगणयत्। तत्र दश बालकाः एव आसन्। सः नायकम् आदिशत् त्वं बालकान् गणय। सः तु नव बालकान् एव अगणयत्। तदा पथिकः अववत्—“दशमः त्वम् अस्ति इति।” तत् श्रुत्वा प्रहृष्टाः भूत्वा सर्वे गृहम् अगच्छन्।

शब्दार्थः (Word Meanings) : नायकम्—नायक को (to the leader), आदिशत्—आदेश दिया (gave instructions), गणय—गिनो count (you), दशमः—दसवाँ (tenth), अस्ति—हो (तुम) are (you), श्रुत्वा—सुनकर (hearing/having heard), प्रहृष्टा—प्रसन्न (happy), भूत्वा—होकर (keeping/having been)।

सरलार्थः :

पथिक ने उन्हें गिना। वहाँ दस बालक ही थे। उसने नायक को आदेश दिया—“तुम बालकों को गिनो। उसने तो नौ बालक ही गिने।” तब पथिक बोला—“दसवें तुम हो।”

यह सुनकर सब खुश होकर घर चले गए।

English Translation:

The traveller counted them. There were ten boys only. He instructed the leader to count the boys. But he counted only nine boys. Then the traveller said—“you are the tenth.”

Hearing this they felt happy and went home.

अवधेयम् :

1. संस्कृत में एक से चार तक की गणना में संख्यावाची शब्दों में लिंग भेद होता है। पाँच से आगे कोई लिंग भेद नहीं होता। यथा—

एकः बालकः	एका बालिका	एकम् पुस्तकम्
द्वौ बालकौ	द्वे बालिके	द्वे पुस्तके
त्रयः बालकाः	त्रिस्त्रयः बालिकाः	त्रीणि पुस्तकानि
चत्वारः बालकाः	चतस्रः बालिकाः	चत्वारि पुस्तकानि
पञ्च बालकाः	पञ्च बालिकाः	पञ्च पुस्तकानि

2. क्त्वा प्रत्ययान्त पद यथा क्त्वा (क् + क्त्वा) = करके; दृष्ट्वा (दृश् + क्त्वा) = देखकर; भूत्वा (भू + क्त्वा) = होकर, आदि अव्यय होते हैं। अर्थात् लिंग, वचन काल आदि के कारण इनमें कोई रूपान्तर नहीं होता।

संस्कृत—VI

LearnCBSE.in

कत्वा प्रत्यय केवल धातुओं में जोड़ा जाता है। धातुओं में जोड़ा जाता है। 'त्वा' शेष रहता है।

यथा- पठ् + कत्वा = पठित्वा (पढ़कर)

वाक्य- छात्राः विद्यालये पठित्वा गृहं गच्छन्ति।

छात्र विद्यालय में पढ़कर घर जा रहे हैं।

अथवा अहं विद्यालये पठित्वा गृहं गच्छामि। दोनों वाक्यों में पुरुष व वचन का भेद होने पर भी 'पठित्वा' के रूप में कोई अंतर नहीं आया।

'कत्वा' प्रत्यय का प्रयोग 'करके' के अर्थ में किया जाता है।

● अभ्यास: (Exercise) ●

प्रश्न: 1. उच्चारण कुरुत- (उच्चारण कीजिए- Pronounce these words.)

पुल्लिङ्गे	स्त्रीलिङ्गे	नपुंसकलिङ्गे
एकः	एका	एकम्
द्वौ	द्वे	द्वे
त्रयः	तिस्रः	त्रीणि
चत्वारः	चतस्रः	चत्वारि
पञ्च	पञ्च	पञ्च
षट्	षट्	षट्
सप्त	सप्त	सप्त
अष्ट	अष्ट	अष्ट
नव	नव	नव
दश	दश	दश

उत्तरम्- छात्र स्वयं उच्चारण करें।

प्रश्न: 2. प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत- (प्रश्नों के उत्तर लिखिए- Answer the questions.)

- (क) बालकाः स्नानाय अगच्छन्?
 (ख) ते स्नानाय कुत्र अगच्छन्?
 (ग) ते कं निश्चयम् अकुर्वन्?
 (घ) मार्गं कः आगच्छत्?
 (ङ) पथिकः किम् अवदत्?

उत्तरम्- (क) दश बालकाः स्नानाय अगच्छन्।
 (ख) ते स्नानाय नदीम् अगच्छन्।
 (ग) ते निश्चयम् अकुर्वन् दशमः नद्यां मनः।
 (घ) मार्गं पथिकः आगच्छत्।
 (ङ) पथिकः अवदत्-दशमः त्वम् असि।

LearnCBSE.in

दशमः त्वम् असि

प्रश्न: 3. शुद्धकथनानां समक्षम् (✓) इति अशुद्धकथनानां समक्षम् (✗) कुरुत- (शुद्ध कथन के सामने (✓) तथा अशुद्ध कथन के सामने (✗) चिह्न लगाए- Put a tick mark (✓) in front of correct statement and a cross (✗) opposite the incorrect one.)

- (क) दशबालकाः स्नानाय अगच्छन्।
 (ख) सर्वे वाटिकायाम् अभ्रमन्।
 (ग) ते वस्तुतः नव बालकाः एव आसन्।
 (घ) बालकः स्वं न अगणयत्।
 (ङ) एकः बालकः नद्यां मनः।
 (च) ते सुखिताः तूष्णीम् अतिष्ठन्।
 (छ) कोऽपि पथिकः न आगच्छत्।
 (ज) नायकः अवदत्-दशमः त्वम् असि इति।
 (झ) ते सर्वे प्रहृष्टाः भूत्वा च गृहम् अगच्छन्।

☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐
☐

उत्तरम्- (क) ✓, (ख) ✗, (ग) ✗, (घ) ✓, (ङ) ✗, (च) ✗, (छ) ✗, (ज) ✗, (झ) ✓

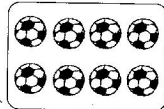
प्रश्न: 4. मञ्जूषातः शब्दान् चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत- (मञ्जूषा से शब्द चुनकर रिक्त स्थान भरिए- Fill in the blanks by taking words from the brackets.)

गणयित्वा	श्रुत्वा	दृष्ट्वा	कृत्वा	गृहीत्वा	तीर्त्वा
----------	----------	----------	--------	----------	----------

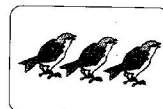
- (क) ते बालकाः नद्याः उत्तीर्णाः।
 (ख) पथिकः बालकान् दुःखितान् अपृच्छत्।
 (ग) पुस्तकानि विद्यालयं गच्छ।
 (घ) पथिकस्य वचनं सर्वे प्रमुदिताः गृहम् अगच्छन्।
 (ङ) पथिकः बालकान् अकथयत् दशमः त्वम् असि।
 (च) मोहनः कार्यं गृहं गच्छति।

उत्तरम्- (क) तीर्त्वा (ख) दृष्ट्वा (ग) गृहीत्वा (घ) श्रुत्वा (ङ) गणयित्वा (च) कृत्वा

प्रश्न: 5. चित्राणि दृष्ट्वा संख्यां लिखत- (चित्रों को देखकर संख्या लिखिए- Look at the pictures and write the number of objects.)

कदुकानि।

चटकाः।

..... पुस्तकम्।

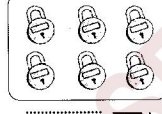
LearnCBSE.in

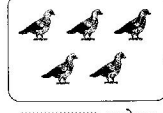
..... मयूरी।

..... बालिके।

..... तालाः।

..... कपोताः।

..... पत्राणि।

उत्तरम्- (क) अष्ट, (ख) तिस्रः, (ग) एकम्, (घ) द्वौ, (ङ) द्वे, (च) षट्, (छ) पञ्च (ज) दश

अतिरिक्त-अभ्यासः

(1) संस्कृतपर्यायं लिखत- (संस्कृत पर्याय लिखिए- Give the Sanskrit equivalent).

- (क) (i) एक छात्र
(ii) दो कबूतर
(iii) तीन शेर
(iv) चार घोड़े
(v) पाँच बकरियाँ
(vi) छः हाथी
(vii) सात लड़कियाँ
(viii) आठ पुस्तकें
(ix) नौ घर
(x) दस पेड़

LearnCBSE.in

दर्शितः त्वम् असि

उत्तरम्- (i) एकः छात्रः।, (ii) द्वौ कपोतौ।, (iii) त्रयः शेरः।, (iv) चत्वारः अश्वाः।,
(v) पञ्च अजाः।, (vi) षट् गजाः।, (vii) सप्त बालिकाः।, (viii) अष्ट पुस्तकानि।,
(ix) नव गृहाणि।, (x) दश वृक्षाणि।

- (ख) 1. उसने बालक को कहा।
↓
.....
2. नायक ने बालकों को गिना।
↓
.....
3. सब घर चले गए।
↓
.....
4. बालक स्नान के लिए गया।
↓
.....

- उत्तरम्- 1. सः बालकान् अकथयत्।
2. नायकः बालकान् अगणयत्।
3. ते सर्वे गृहम् अगच्छन्।
4. बालकः स्नानाय अगच्छत्।

(2) परस्परं मेलयत- (परस्परं मेलयत- Match the following.)

कृत्वा प्रत्ययान्तानि	हिन्दी-पर्यायाः
(क) (i) दृष्ट्वा	सुनकर
(ii) स्नात्वा	गिनती करके
(iii) कृत्वा	लिखकर
(iv) श्रुत्वा	तैरकर
(v) गणयित्वा	देखकर
(vi) लिखित्वा	करके
(vii) तीर्त्वा	स्नान करके

- उत्तरम्- (i) दृष्ट्वा - देखकर (ii) स्नात्वा - स्नान करके (iii) कृत्वा - करके
(iv) श्रुत्वा - सुनकर (v) गणयित्वा - गिनकर (vi) लिखित्वा - लिखकर
(vii) तीर्त्वा - तैर कर

संस्कृत-VI

LearnCBSE.in

(ख) 'क' खण्डात् उचितम् क्त्वा-प्रत्ययान्तं चिह्नितं वाक्यानि पूरयत-

(हिंदी- Pick out the appropriate word ending in suffix 'क्त्वा' from section 'क' and complete the sentences given below.)

- (i) सा भोजनं करोति।
(ii) चलचित्रं सर्वे प्रसन्नः सन्ति।
(iii) समाचारं सः दुःखितः आसीत्।
(iv) तान् बालकान् अधिकः अवदत्।
(v) अष्ट विद्यालयकार्य क्रीडामि।
(vi) बालकाः नदीं पारं गताः।
(vii) निबंधं छात्रा अध्यापिकाम् अवदत्।

उत्तरम्- (i) स्नात्वा, (ii) दृष्ट्वा, (iii) श्रुत्वा, (iv) गणयित्वा, (v) कृत्वा, (vi) तीर्त्वा, (vii) लिखित्वा।

(4) मञ्जूषायाः उचितम् अव्ययं चित्वा वाक्यपूर्णं कुरुत। (मञ्जूषा से उचित अव्यय पद चुनकर वाक्यपूर्ण कीजिए। Pick out the appropriate indeclinable from the box and complete the sentences.)

अपि, न, अतः, तूष्णीम्, एव, पुनः

सः अवदत्- 'नव सन्ति। दशमः अस्ति।' अपि बालकः अन्यान् बालकान् अगणयत्। तदा नव एव आसन्।

ते निश्चयम् अकुर्वन् यत् दशमः नद्यां मग्नः। ते दुःखिताः अतिष्ठन्।

उत्तरम्- (i) एव, (ii) न, (iii) पुनः, (iv) अपि, (v) अतः, (v) तूष्णीम्।

बहुविकल्पीयप्रश्नाः

(1) प्रदत्तविकल्पेभ्यः उचितं पदं चित्वा वाक्यानि पूरयत। (दिए गए विकल्पों में से उचित विकल्प चुनकर वाक्य पूरे कीजिए। Pick out the correct word from the options given and complete the sentences.)

- (क) (i) बालकाः नदीम् अगच्छन्। (अष्ट, नव, दश)
(ii) कश्चित् तत्र आगच्छत्। (बालकः, यात्रिकः, अधिकः)
(iii) एकः नद्यां। (भग्नः, संलग्नः, मग्नः)
(iv) युष्माकं कारणं किम्? (हर्षस्य, दुःखस्य, बालकस्य)
(v) ते पारं गताः। (दृष्ट्वा, श्रुत्वा, तीर्त्वा)

उत्तरम्- (i) दश, (ii) अधिकः, (iii) मग्नः, (iv) दुःखस्य, (v) तीर्त्वा।

LearnCBSE.in

(ख) (i) बालकाः (स्नानम्, स्नानाय, स्नानेन)

(ii) अधिकः तान्। (अगणयन्, अगणयत्, अगणयतु)

(iii) बालकाः गृहम् अगच्छन्। (सर्वोः, सर्वे, सर्वः)

(iv) ते स्नानम् अकुर्वन्। (नदीजलम्, नदीजलात्, नदीजले)

(v) तत्र बालकाः आसन्। (दशाः, दश, दशः)

उत्तरम्- (i) स्नानाय, (ii) अगणयत्, (iii) सर्वे, (iv) नदीजले, (v) दश।

(ग) (i) उपवनम्। (एक, एकः, एकम्)

(ii) वृक्षौ। (द्वे, द्वौ, त्रयः)

(iii) छात्राः। (एक, एका, एकाः)

(iv) मिश्राणि। (चत्वारः, चतस्रः, चत्वारि)

(v) लते। (द्वौ, द्वे, एकम्)

(vi) पादपाः। (त्रयः, त्रीणि, तिस्रः)

(vii) बालकाः। (सर्वे, सर्वोः, सर्वम्)

उत्तरम्- (i) एकम्, (ii) द्वौ, (iii) एका, (iv) चत्वारि, (v) द्वे, (vi) त्रयः, (vii) सर्वोः।

(घ) (i) एकः एकः च भवतः। (द्वि, द्वे, द्वौ)

(ii) त्रयः षट् च भवन्तिः। (अष्ट, नव, दश)

(iii) पञ्च द्वौ च भवन्तिः। (सप्त, अष्ट, षट्)

(iv) चत्वारः चत्वारः च भवन्तिः। (अष्टः, अष्ट, अष्टा)

(v) द्वौ त्रयः च भवन्तिः। (पञ्चः, पञ्च, पञ्चम्)

उत्तरम्- (i) द्वौ, (ii) नव, (iii) सप्त, (iv) अष्ट, (v) पञ्च

□□□